

„SEM OSSZIÁN

Rejtő Jenő helye egy másik irodalomszemléletben

SEM HÜMÉR”

A szerző egy – két évtizede még a legolvasottabb magyar írók közé számított. Nemzedékek estek túl gyorsabban az életmű egészén, mint egyetlen kötelező olvasmányon. Mondatai szállóigévé lettek, klasszikussá vált poénjai bekerültek a közbeszédbe, de az irodalomtörténetben csak mostában lett helye, amikor az olvasási szokások átalakulásával mintha Rejtő is kimenne a divatból. Ugyanakkor a szerző iránti érdeklődést mutatja például Thuróczy Gergely könyvének a sikere. *A megtalált tragédia* Rejtő életével és pályaképével foglalkozik¹.

A Villanyspenót Rejtő – szócikke szerint „ma már semmi sem áll útjában annak, hogy az irodalomtörténet-írás komolyan számot vessen Rejtő Jenő művészetével. Csak épp a korábbi olvasói kedv csappant meg időközben, az újabb nemzedékek elfordulni látszanak tőle. Lehet, hogy az apákkal való szembefordulás az oka. Vagy a bőség szülte a csömört.”²

Ki lehet-e, ki kell-e jelölni az Rejtő helyét az elmentés vélemények között magyar irodalomban? Az életmű néhány könyve, vagy még inkább azoknak jó néhány mondata kikerült az irodalomból és a magyar városi folklór része lett, a magyar nyelv és a gondolkodás részévé vált. Kemény István a 2003-as Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett Rejtő-kiállítás megnyitó beszédében³ olyan alapszövegnek definiálta a szerző műveit, amelyek kinőtték az irodalom kereteit. Veress András pedig azt írja a Magyar Irodalom Történeteiben, hogy „a hatvanas s még inkább a hetvenes

Atyám, én egy virág vagyok,
Takarjon vajh' szemfödél,
Nem leendek, attól tartok,
Sem Osszián sem Hümer.

Bárh' ki tudja, meg van írva,
De én még nem olvasok.
Szárba szökő füttyös írmag,
Atyám én egy virág vagyok.

évek értelmisége szóhasználatában a „péhowardi” humor gyöngyszemei magától értetődő hivatkozásként szolgáltak az általános abszurditásélmény kifejezésére és kinevetésére”⁴.

Rejtő asszimilálódott zsidó polgári családból származik. Talán járt néhány szemesztert az orvosi fakultáson, útlevelének foglalkozás-rovatban az szerepelt: író. Első irodalmi kísérletei között volt Ady stílusában írt vers vagy az osztrák naturalizmus hatását tükröző regény. Nem kabaréjelenetek vagy szórakoztató ponyvák szerzőjének indult, s jöllehet ontotta a kabarétréfákat, egyfelvonásos jeleneteket, operett – librettókat, nem is vált teljesen iparossá. Maradandóvá viszont az általa kreált sajátos műfaj, a ponyvaregénynek és a ponyvaregény paródiájának keveréke bizonyult. Legjobb műveiben nem állított be igaznak egy hamis világot, mint a ponyvaírók; hanem íróként megteremtett egy csak az ő műveiben létező sajátos miliőt, amelybe beleépítette, de túl is haladta a felépítésük-

höz szükséges sztereotípiákat. A Rejtő-olvasó, aki nem járt Észak-Afrikában, az *Az elveszett cirkalóból* tudja, milyen egy kikötő; aki nem látta Marokkót vagy Tunéziát, de még Kecskemétre sem utazott le a Király utca kávéházaiból, *A Láthatatlan légióból* tudja, milyen a sivatag. Sőt a kisember is a VII. kerületből ismerős: Rejtő a Hacsekeket és Sajókat transzformálja Vanek úrrá. Ugyanakkor tisztán látja a műfajban kötelező cselekményszövés csapdait⁵, olykor pedig éppen a szórakoztató irodalom leegyszerűsítő világképén ironizál, hiszen elveti, vagy ami ezzel egyenértékű, a ponyva tartományába sorolja a világ megváltoztathatóságának illúzióját⁶:

Rejtő esetében különös feszültség húzódik a művek kalandos világa és a szerző élettörténete között. Életről kevés a hiteles adat – s amit harmincnégy évesen bekövetkezett haláláról tudunk, az még kegyetlenségében is bizonytalan. A Voronyezs környéki Jevdakovo falu mellett látták utoljára. Eltűnését 1943 újévére datálják a hivatalos iratok. Megfagyott, lelőtték, újabb fogságba esett? Mindegyik lehetőség inkább egy kalandor életének ellenpontja lenne, még akkor is, ha elfogadjuk, hogy „az író alakja túlságosan rávetül életművére. Rejtő élete nem kevésbé kalandos, mint regényeiben a cselekmény. Nyitott szemmel és üres zsebbel csavarogta be Nyugat-Európát, Skandináviába és Észak-Afrikába is eljutott, s úti élményeit (talán kísérletképpen) utóbb papírra vetette. A töredékesen fennmaradt kézirat *Megyék Párizsba, ahol még egyszer sem haldokoltam* címmel jelent meg 1997-ben, s azt a benyomást kelti az olvasóban (Rejtő néhány leveléhez hasonlóan), hogy a megélt kalandok és nélkülözések érlelték íróvá, így lett sajátja a társadalmi alulnézetből, a csavargók és szerencsevadászok nézőpontjából láttató optika.”⁷

Rejtő nem kis részben maga alkotta meg saját imázsát. Olyan cikkek jelentek meg róla, melyek a hitelesség igényére rájátszva azt sejtették az olvasóval, hogy a légiós regények szerzője valóban megjárta a légiót. És az életrajz és az életmű viszonya akkor is fontos lesz, amikor a szerző *életrajzához* kapcsolódó munkaszolgálat előtérbe helyezi a tragikus narrációt. Ám a munkaszolgálat ténye ambivalens viszonyban áll az életmű regényeivel. Míg az életrajz valóságában létező totalitárius rendszer felszámolja az egyéniséget, addig az

életmű regényeiben a kaland olyan próbatétel, amely csak megerősíti az arra méltónak bizonyuló szereplők személyiségét. Bahtyin szerint ez a regénytípus „a főhősök próbatételének sorozatára épül, teszteli a hűségüket, értéküket, bátorságukat, erényüket, nemességüket, szentségüket, és így tovább. Ez az európai regény legszélesebb alkategóriája. Ennek a regénynek a világa – a küzdőtér, a hőst tesztelő események és kalandok – próbatétel a hős számára. A hős

mindig teljes változatlan személyiségként jelenítetik meg. Minden tulajdonsága a kezdetektől fogva adott és a regény folyamán ezek csupán kipróbáltaknak és megerősítettnek.”⁸ A Rejtő – olvasó számára a kalandregény műfaja teremti meg annak az illúzióknak a lehetőségét, hogy az író eltűnésének tényében ne az egyéniség felszámolásának törvényszerűségét konstataálja, hanem a művek világába helyezkedve az életrajzban a személyiség rosszul sikerült, de patetikus regiszterű kalandját is megláthassa. Rejtő maga pedig író volt, nem pedig látnok vagy jó; a szövegeiben érzett rá arra, hogy milyen a világ, amely körülveszi. Míg főhősei a ponyva műfajának eleget téve felülkerekednek a végzetten, egyes mellékalakok még a komikus művekben is a huszadik századot meghatározó léthelyzetet reprezentálnak.

Veress szerint ha „a vendégszöveg kedvelése kizárólag a posztmodernhez lenne köthető, Rejtőt a posztmodern jeles előfutáraként kellene méltatnunk.”⁹ Ám más párhuzamokon is elgondolkodhatunk: Rejtőnél a vendégszöveg mellett az álnév, az írói szerepjáték, a különböző, gyakran éppen a dilettantizmus által jellemzett költői hang regisztere is megjelenik.

A tanulmány mottója Parti Nagy Lajos az *„Az Anyám, én egy virág vagyok”* című szerepverséből származik. A Troppauer Hümér – parafrázissal PNL megírja és valósággá teszi *Az előretolt helyőrségben* csak említett művet, és így saját dilettánsai sorába, Sárbogárdi Jolán, Dumpf Endre és a többiek közé emeli a Rejtő – univerzum egyik önjelölt poétáját. Ez a gesztus felvillantja azt a pozíciót is, amelyet egy nem tizenkilencedik századi közösségi alapú, hanem egy huszadik századi esztétikai és nyelvszemléleten alapuló irodalmi tudatban Rejtő Jenő elfoglalhatna. A szerző a nyelvi fordulat utáni irodalom előképe lehetne, mivel legjobb műveiben mai posztmodern kultúráképpünk legfontosabb jellemzői fedezhetőek fel. Rejtő műveiben nem válnak szét a kulturális regiszterek, sőt a szövegei olyan tükörrendszerre állnak össze, amely létrejövetele pillanatában elbizonytalanítja a kizárólagos értelmezést. Kedvenc műfaja, a szórakoztató irodalomhoz sorolt kalandregény-paródia alapvető ketősséget mutat: a „magas irodalomhoz” sorolva kinevetteti azt, aki túl komolyan veszi; ha pedig csupán ponyvának gondoljuk, akkor igazi irodalomként viselkedik, hiszen a nyelv dinamikus természetét tárja fel. Rejtő szövegei „billegnek”, ahogyan az a valóság is „inog”, amelyet a mondatok létrehozhatnak. A szerző a komikum szintjén ugyan, de először érzett rá arra, hogy a mondat nem a gondolat egysége, hanem a szavak kapcsolatának kített ingtag, ugyanakkor dinamikus alakzat, amely ugyanannyira, vagy talán még jobban függ a kontextustól, mint az elsődleges jelentéstől. A szavak Rejtő mondataiban megőrzik önálló sze-

mantikai mezejüket, a szöveggé összeálló mondatok pedig olyan szavak vagy szókapcsolatok mentén haladnak előre, amelyek a kontextuális lehetőséget kihasználva az adott mondat teljes jelentése helyett az egyik kiválasztott szó elsődleges jelentésére építve felborítja az elvárásokat.

„A szerelem sötét verem. Különösen ha letakarják és ráülnek.”¹⁰

„– Uram, a késemért jöttem.

– Hol hagyta?

– Valami matrózban.”¹¹

„– Hol ütötte meg magát?”

– A fülem mögött. De én pontosan állcsúcson találtam.”¹²

Szentkuthyról azt gondolják, hogy a legszűkebb réteg írója, Rejtőről azt, hogy talán túlságosan is szélesé. Szentkuthy egyik életmű-interjújában¹³ mégis hosszan beszél az általa igazi írónak tartott Rejtőről. Ám Rejtő nem csupán az említés szintjén kapcsolódik az irodalomhoz. Örkény István fanyar szkepszisével is lényegi viszonyban áll. Ne csak az egyperces novellák ironikus kérdőívre gondoljunk, amelyben a *Milyen a filozófiai képzettsége?* adható négy válasz így szól: a) Marxista., b) Antimarxista., c) Csak Rejtő Jenőt olvas. d) Alkoholista; hanem sokkal inkább arra a párhuzamra nézzünk, amely *Az élet értelme* című szöveget¹⁴ *Az elétkozott part* nyitómondataival összeköti.¹⁵

Rejtő és Örkény egyaránt a világ kiismerhetetlenségét állítja művei középpontjába. Mindkettejük szövegei azon az ellentétben, illetve inkongruencián, egymásnak meg nem felelően alapulnak, amely a tökéletes, végtelen és a nem tökéletes, véges között feszül.¹⁶ A hőseiket körülvevő reális világot ütköztetik, azzal az elképzelt valósággal, amiben a hőseik élni szeretnének. Bergson szerint is a komikum legalapvetőbb forrása, a „legáltalánosabb szembesítés talán a valóság és az eszmény ütközése, vagyis azé, ami van, és azé, aminek lennie kellene.”¹⁷

Ám Rejtő humora az eszmény és valóság ellentétén túljutva az abszurdra és a világ félreértésére épül. Camus szerint az abszurd életérzést az adja, hogy az ember „érzi magában boldogság – és igazságvágyát. Hívó szavára a világ esztelen csöndje a válasz: ebből az ellentétből születik az abszurd.”¹⁸ Kant definíciója alapján a humor az, amikor egy feszült várakozás hirtelen semmivé válik¹⁹. Rejtő vegyíti ezt a kettőt: a főhős nála is megszólítja a világot, amely egyrészt más választol, mint amit várunk. Ez adja a humort. Másrészt legjobb szövegrészleteiben a megszólított világ visszautasítja a főhős elképzelt lehetséges válaszokat. Ennyiben rokona a camus-i abszurdnak.

És ezt a helyzetet szövegeinek mélystruktúrája hozza létre, hiszen „Rejtő műveiben az abszurdítás legalább annyira következik a szereplők, mint a helyzet kiszámíthatatlanságából. Veres András erre az alábbi példát hozza A megkerült cirkalóból:

– Pénzt vagy életet!

– Életet!

A revolveres merénylő ettől a választól úgy megijedt, hogy visszahőkölt. (...)A megtámadott egyén két karját nyugodtan felemelte, mint akit nem érdekel, hogy mi lesz.”²⁰

Ám itt jön egy újabb csavar: a kiszámíthatatlanság éppen a megszokotthoz való ragaszkodásban mutatkozik meg. Jól mutatja ezt a Vanek úr alakjában hőssé emelt kispolgár alakja. A Švejkre emlékeztető figura éppen azáltal marad épelméjű egy megörült világban, mert nem hajlandó feladni saját hétköznapijainak paradigmáit^{21 22}. Vanek úr, amikor bekerül a légióba²³, vagy a nagy Levin, amikor az éhhalál közből álló raboknak elmeséli ingyenc receptjét²⁴, feltűnően hasonlóan viselkednek Hašek hőiséhez. Egy érthetetlen és ellenséges világban adott válaszaik az adott közegben egyrészt teljesen inadekvátnak számítatnak, ugyanakkor megteremtik a lehetőséget annak, hogy megőrizhessék személyiségük integritását. Hašek és Rejtő modern kispolgárai Don Quijote utódai. Ám míg Don Quijote a hétköznapioktól menekül, ezek a figurák éppen a megszokott életükhöz való ragaszkodással válnak deviánsná.

Rejtő kalandregényeiben a szerepcseré topozsa ugyanezt a problémát emeli magasabb szintre. Az elcserejt életék ponyvában megszokott motívuma esetében is ráérez Rejtő a hálásan parodizálható klisére. Arra, hogy ez a nevetségesnek tűnő alaphelyzet, a figurák adminisztratív hontalansága, polgári világból való kiszakítottaságuk nem csupán a kaland lehetőségét teremti meg, hanem léthelyzetté is válhat. És a Rejtőnél megszokott módon most is a mellékszereplők komikus ábrázolása emelkedik felül a ponyvairodalom: Tuskó Hopkins tévedésből lesz katona²⁵, Vanek úr véletlenül kerül a légióba.

Veres András szerint „A *Piszkos Fred, a kapitány* egyúttal átfogó magyarázattal is szolgál a narrátor jóindulatára: azt sugallja, hogy a világ törvényes és törvénytelen féltékéje valójában átfedi egymást, és a sors merő szeszélyén múlik csupán, hogy mikor kerülünk át az egyikből a másikba – mikor „küzdjük fel magunkat” az alvilágba vagy vissza, a szolid, kispolgári lelkek közé. (Már a regénybeli bonyodalom is egy képtelen szerepcserén alapul, a csavargó Fülöp Jimmy és St. Antonia de Vincenzo főherceg kölcsönös helyettesíthetőségén – itt Mark Twain ismert műve, *A koldus és királyfi* lehetett az ihlető minta.)”²⁶ És éppen

Mark Twain regényének elcserélt hősei Rejtő és Kertész között is metszéspontot jelentenek. A Sorstalanságnak ugyanis szintén a Koldus és királyfi az egyik hivatkozási pontja:

„De meg egy könyvet, amolyan regényt is olvastam nemrég: egy koldus meg egy királyfi, kik ettől a különbségtől eltekintve, arca és alakra feltűnő mód, egész az összetevésztésig hasonlítottak, pusztá kíváncsiságból elcserélték egymással a sorsukat, míg végül a koldusból igazi királyfi, a királyfiból meg igazi koldus nem lett.”²⁷

Rejtő hősei az adminisztráció tévedése miatt kapnak más identitást a külvilágtól, mint amelyet addigi életük alapján maguknak tulajdonítanak. De mi történik, ha az ember a megélt önazonosság és külvilág adminisztrációs hibája közötti feszültséget nem képes feloldani? Rejtőnél – mint például Senki Alfonz útlevele esetében²⁸ – a humor tehet erre kísérletet, ám ez az alaphelyzet, jóllehet nevetésre ingerel, cseppet sem vidám. Közel áll ahhoz a Bahtyin által kifejtett jókedv – nevetés viszonyhoz, amelyben „igen lényeges szerepet játszik a vidám ördöngösség, amely jellegét, hangvételét és funkcióját tekintve közeli rokona a jókedvű karneváli pokoljárásoknak és a diablerieknek. Az evés, az ivás és a nemi élet ezekben az elbeszélésekben mindig ünnepi, karneváli jelleget mutat. Hangsúlyoznunk kell még a ruhacserék és a legkülönbözőbb misztifikációk, a verekedések és a leleplezések óriási jelentőségét.”²⁹

Rejtő adminisztratív idegensége a Kertész-féle „sorstalanság” előfutára:

„Minden ember idegen, aki külföldön tartózkodik. Külföld alatt azokat az országokat értjük, ahol más nyelven beszélnek, más kosztot főznek, és a rendőrség ellenőriz bennünket. Azt nagyon nehéz meghatározni, hogy az ember hol van otthon. Viszont az, hogy hol van idegenben, fel sem sorolható tömeges variációval.”³⁰

„Már elhagytuk a külváros házait, s a rövid, dísztelen hídon is áthajtottunk, ami Csepel szigetére vezet: innen aztán egy darabon nyílt tájékon visz tovább az út, mezőségek, bal felől valami lapos, hangárforma építmény, jobbról meg kertészetek elszórt üvegházai közt, s itt történt, hogy az autóbusz nagy hirtelen lefékezett, majd utána odakintről egy intézkedő hang foszlányait hallottam, amit azután a kalauz meg több utas továbbított énfelém, hogy amennyiben tartózkodik a kocsin zsidó utas, szálljon le. No, gondoltam, biztos az átlépések ügyét kívánhatják ellenőrizni, az iratok alapján.”³¹

Szigorúak a ponyva sajátosságai. Az identitás elcserélése, esetleg elrejtése szóba kerülhet csak szóba, a válása nem. És Rejtő betartja a műfaji szabályokat. Jól

mutatja ezt, mennyire másképp ír tárcájában a francia idegenlégióról, amit regényeiben a becsülettel és az összetartással jellemez:

„Itt a Földközi-tenger partján minden illúzió lefoszlik erről a szóról, amely nálunk annyi hamis, hazug romantikát képvisel. Megszokott látvány a légionista, tele van velük a kikötő. Nem szeretik őket, durva, műveletlen, kötekedő emberek, sokat hazudnak, és ha nincsenek többen, gyávák is. Az újoncokat mélyen beviszik Afrikába, lehetőleg mindjárt tűzvonalba, és lassan, évek múltán kerülnek csak hátrább a civilizált Afrika felé, mikor már „megbízhatók”. (...) A légio szolgálatának sok olyan hallgatólag helyben hagyott, gyakorlat alapján kialakult törvénye van, amely európai számára borzalmas. A szolgálati szabályzat például előírja, hogy sebesült vagy menetelés közben kidőlt bajtársat cserben hagyni nem szabad. Ebből a célból a szakasz két embert hátrahagy, hogy az elesett embert, ha az est beálltával magához tér, vigyék a többiek után. A hátrahagyott két légionistai ilyenkor fél óráig várakozik, azután valamelyik fejbe lövi az öntudatlan bajtársat, utána mennek a csapatnak, és jelentik az őrmesternek, hogy a bajtárs valószínűleg hóguta következtében meghalt. Hogy ez így van, tudja mindenki. a hadvezetőség, az őrmester, aki a jelentést átveszi, sőt a bajtárs is, aki alatt egyszere csak meginog a sivatag és érzi, hogy összerogy.”³²

A szerzőre jellemző módon most is a mellékszereplők vonják vissza a happy end lehetőségét. Kilépnek a ponyva műfaji sajátosságaiból és a kalandregény műfajától idegen módon éppen a hősök hétköznapi-ságát mutatják fel:

„Ismétlem: déli egykor osztották ki az egyliteres adagot, és délután ötkor Wagner úr kijózanodott! Negyed hatkor bús arccal körüljárt, és bemutatkozott sorban mindenkinék. – Zaturek Manfréd vagyok – szólt halkán.”³³

A *Pizkos Fred*, a kapitány zárása pedig a melodramatikus jelenete miatt még inkább a figurák hétköznapi-ságát tárja fel:

Hallgatnak.

– Isten áldjon, Helena.

– Hová mész, Theodor?...

– A tengerre...

Az asszony lehajtott fejjel a szőnyeget nézi...

– Megbocsátottál nekem... Theodor?

Csend... A királyné lassan felemeli a fejét, és egyedül van a szobában. Pizkos Fred, a kapitány, szép csendben elment, és nem látta többé soha.”³⁴

De nemcsak a figurák hétköznapiak, Rejtőnél még a rettegett vagy mitikus magasságokba emelt légio

intézményét is valójában a rutin határozza meg, ahogyan Kertész Sorstalanságában a koncentrációs tábor. Sőt, Veress András szerint „A távolító-érvénytelenítő hatást tovább erősítheti, hogy a földi pokolként megjelölt idegenlégió közletről nézve nem is annyira félelmetes és rendkívüli. Sőt meglehetősen fejtelenség uralkodója: Gorcsev Iván könnyedén sétafikál ki-be, Tuskó Hopkinst viszont civil létére sem engedi ki karmaiból. Vanek úr esetében (mint arról szó volt már) egyenesen csődöt mond – minden kényszerítő hatalma dacára.”

Hegel a komikust történetfilozófiai horizontból értelmezi. A komikum nála azt a társadalmi hanyatlást fejezi ki esztétikailag, amelynek során az objektív erkölcsiség elveszíti összetartó erejét, és a szubjektív válik uralkodóvá. Rejtőnél Pizkos Fred leszakadásában a világválság bizonytalansága mutatkozik meg, de San Antonio hercege és Fülöp Jimmy életének felcserélhetősége, Vanek úr és a Nagy Levin félreértett kispolgárisága már a huszadik század ellenségességében is kiismerhetetlen totalitarizmusát vetíti előre. A huszadik századi történelem, ahogyan Kafkára, úgy Rejtőre is ráruház egy általa nem intencionált olvasatot.

„Ide hallgasson, barátom. Ugye, tudja jól, hogy vannak kitenyészett vadászebek és gondosan megválasztott ösök után létrehozott különös tehének. Hát maga, sajnos, egy tiszta tenyészet a nyárspolgárnak!

– Örnagy úr állattenyésztő? – Nem. Valamikor pszichológus voltam. Maga, barátom, igen szerencsétlen lelki alkat. Tudja, mi az, hogy antikaton?

– Hogyne. Régi porcelánból készült Napóleon-szobor.

– Maga ízig-vérig civil! – folytatta sóhajtván a tiszt.

– Az őscivil, akinek éppúgy nincs érzéke a katonasághoz, mint ahogy egy süket nem értheti meg Mozartot. (A tizenégykarátos autó)”

Kemény István szerint „Rejtő Jenő (...) nem csak irodalom. Kevesebb is, több is. A nagy, modern világmítoszok része, amelyből az amerikaiaknak van a legtöbb: a Vadnyugat, Chicago, gengszterek, dzsessz, rock and roll, satöbbi. De Magyarországnak is van legalább egy ilyen világmítosza: Budapest.”³⁵ Rejtő világát nem a kalandorok, az igazi hősök, hanem felfordult világban élő kispolgárok, az áldozatok leírása emeli be az irodalomba. Levin és Vanek úr a hetedik kerület kávéházaiból, Tuskó Hopkins a nyolcadik kerület kocsmáiból, de a társadalom peremére csúszott Pizkos Fred is a pesti mindennapokból ismerős. Ők szenvedték el a gazdasági válságot a harmincas évek közepén, hogy aztán tíz év múlva munkaszolgálatban, a Duna rakpartján vagy a koncentrációs táborokban ölje meg őket az az ideológia, amely a kitenyészett vadászebek mintájára a kitenyészett emberek felsőbbrendűségét is hirdette.

Rejtő egyrészt a pesti kispolgárok félelmét nagyította fel és helyezte egzotikus környezetbe, tehát egyszerre távolította el és nevetette ki a harmincas években. Azokat a figurákat írta meg valóban irodalmi értékűnek bizonyuló módon, akik már –már heroikus eltökéltséggel nem értették meg a paradigmaváltozókat. Nem ismerték fel – vagy úgy tettek, mintha nem ismerték volna fel a világ abszurditását, miközben saját léhelyzetük abszurditása éppen abban állt, hogy bárhol képesek voltak megteremteni az elvesztett idill hétköznapjait. És a félreértés alapvetően komikus szituációja tragikus árnyalatot is kaphat, amikor az emlékezett hétköznapok és a jelen között túl nagy lesz a feszültség:

Csak egy jó van ott – magyarázta Levin –, hogy sehoh sincsenek olyan fehér húsú teknősbékák. Hasonló állapotok vannak északon a vadhússal. A kilencvenes évek végén főztem egy özgerincet zöldségfőzéssel, fokhagymával... Ezt én úgy csináltam, hogy egy jó fél kiló szalonát nyárson kiolvastok a sült felett...³⁶

A teknősbéka leves felidézésnek a gesztusa nem áll távol Dr. K.H.G. kérdésétől: „Hölderlin ist Ihnen unbekannt?” Rejtő nagy Levinje és Örkény Dr. K.H.G.-ja egy embertelen korban az emberi élet méltóságára emlékeznek és emlékeztetnek. S bár tragikussá emeli őket az emlékezés, az mégis a helyzet félreértésén alapul. Heroikus gesztusuknak nincsenek tudatában, így csak tragikomikussá válhatnak. De a huszadik században talán ez a legtöbb, ami hitelesen megmaradhat.

Barthes szerint „a szövegnek szüksége van saját árnyékára: ez az árnyék egy kicsit ideológiából, egy kicsit szubjektumból van.” Az irodalom már többször is megtapasztalhatta azt a jelenséget, amikor a szöveg árnyéka fontosabbá válik magánál a szövegnél. Ez történt, amikor Cervantes Don Quijotéja lényegesebb lett az Amadis – regényeknél vagy amikor a népkönyvekre épülő Goethe – féle Faust a legfontosabbá válik a hasonló művek közül.

Rejtő szövegei maguk is egy szövegtípus árnyéka-ként lesznek jelentősek. A klisékre épülő légiós kalandregény, a ponyva műfaja az árnyékot vető szöveg. Az árnyék maga pedig a művelt Nyugat és a civilizálandó Afrika ellentétére épülő tizenkilencedik századi világkép ideológiájából és a szerző egyéni nyelvhasználatának szubjektumából tevődik össze. És ez a kettség okozza azt, hogy „egy Rejtő-regénynek mindig lehet előre tudni a végét, de egy Rejtő-mondatnak – soha”.³⁷ És ez a kiszámíthatatlanság azért szül nevetést, mert a megismerhetetlen világ fenyegető voltát csak a humor oldhatja fel. ■ ■ ■

- 1 Thuróczy Gergely: A megtalált tragédia – Rejtő Jenő emlékére, Szépműves könyvek, 2016
- 2 A magyar irodalom története III. Szegedy-Maszák Mihály, Gondolat Kiadó, 32. fejezet http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch32.html
- 3 Kemény István megnyitóbeszéde a PIM Rejtő Jenő kiállításán, <http://epa.oszk.hu/00700/00777/00006/pdf/00006.pdf>
- 4 A magyar irodalom története III. Szegedy-Maszák Mihály, Gondolat Kiadó, 32. fejezet http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch32.html
- 5 Egy sarkon nagy csődületet pillantott meg. – Mi van ott? – kérdezte egy kifutótól. Elfogták a tettest, és meglincselik! Ez rabolta el a Lindbergh-babyt is. Áruhás cowboy, aki Al Capone cinkosa volt. Gorcsev lassan rájött egy általános érvényű axiómára: az emberiség zöme filmírónak született! Rejtő Jenő: A tizenégykarátos autó, <http://rejtobenokonyvek.hu/a-tizenegykaratos-auto/7/>
- 6 – Szakács szeretnék lenni. Mert meggyőződésem, hogy ha minden ember kedve szerinti hivatásából élhetne, nem volna bűnöző a földön. – Mi volt maga azelőtt? – Nadrágvasaló. És ez lett a vesztém. A nadrágvasaláshoz nem érzek elhivatottságot. – Panaszosan kiáltotta két öklét mellére csapva: – Hagyjatok főzni, és én megjavítom az emberiséget! (Rejtő Jenő: A három testőr Afrikában <http://mek.oszk.hu/01200/01268/01268.htm>)
- 7 A magyar irodalom története III. Szegedy-Maszák Mihály, Gondolat Kiadó, 32. fejezet http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch32.html
- 8 *The novel of ordeal*. The second type of novel is constructed as a series of tests of the main heroes, tests of their fidelity, valor, bravery, virtue, nobility, sanctity, and so on. This is the most widespread subcategory of the novel of European literature. (...) The world of this novel – the arena of struggle and testing of the hero; events and adventures – is a touchstone for the hero. The hero is always presented as complete and unchanging. All his qualities are given from the very beginning, and during the course of the novel they are only tested and verified. Bakhtin: *The Bildungsroman and Its Significance in the History of Realism (Towards a Historical Typology of the Novel)* in: Speech Genres and Other Late Essays, Translated by Vern W. McGee, University of Texas Press, Austin 1986
- 9 A magyar irodalom története III. Szegedy-Maszák Mihály, Gondolat Kiadó, 32. fejezet http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch32.html
- 10 Az ellopott futár, <http://mek.oszk.hu/01000/01033/01033.htm>
- 11 Pizskos Fred, a kapitány, <http://mek.oszk.hu/01000/01064/01064.htm>
- 12 A tizenégykarátos autó, <http://rejtobenokonyvek.hu/a-tizenegykaratos-auto/7/>
- 13 Arc és álarc 1-2. – Portréfilm Szentkuthy Miklós-ról (1989, bemutató 1994, rendező: Jeles András; operatőr: Kardos Sándor; szerkesztő: Fábray Sándor; riporter: Réz Pál,
- 14 Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú. Ha viszont nem fűzünk fel őket, nem lesz belőlük koszorú. Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős. De mégse koszorú. Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellesleg, harmadrangú valami. Hát akkor mi? Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára. Örkény István: Az élet értelme, <http://mek.oszk.hu/06300/06345/06345.htm>
- 15 A Török Szultán már két napja nem ment ki az utcára, mert valaki ellopta a nadrágját. Ezt a ruhadarabot nehéz nélkülözni, ha valaki sétálni megy. Mi a tanulság ebből? Nem tudom. De egészen bizonyos, hogy az ügy mögött tanulságos következtetések húzódnak meg. Mert ha a Török Szultán nadrágját nem lopják el, vagy ha Tuskó Hopkins jobban ügyel a saját ruházatára, akkor néhány ember, sőt egy kis birodalom sorsa is másképpen alakul. Ilyen rejtélyek húzódnak meg olykor egy nadrág hátterében. Rejtő Jenő: Az elátkozott part, <http://mek.oszk.hu/01000/01029/01029.htm>
- 16 Schopenhauer: A világ mint akarát és képzett, 13.5 Budapest Európa 1991, fordította Tandori Ágnes és Tandori Dezső.
- 17 Henri Bergson: A nevetés. Gondolat, 1968.
- 18 Camus: Szisziphosz mítosza in Szisziphosz mítosza, ford.: Vargyas Zoltán, Magvető, Budapest, 1990, 219.
- 19 "A nevetés az az affektus, amely abból keletkezik, hogy egy feszült várakozás hirtelen semmivé lesz" Immanuel Kant: Az ítélőerő kritikája, Budapest Ictus, é.n. ford: Papp Zoltán, 54.5, 261.
- 20 A magyar irodalom története III. Szegedy-Maszák Mihály, Gondolat Kiadó, 32. fejezet http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch32.html
- 21 „– Na ja, Müllerné, autókáztak. Azt egy ilyen úr nyugodtan megengedheti magának. Közben arra nem gondol, hogy az ilyen kocsikázásnak rossz vége is lehet. Pláne Szarajevóban. Hiszen az Boszniában van, Müllerné. Biztos a törökök a ludasok benne. Hiába, kár volt, hogy elvettük tőlük Bosznia-Hercegovinát. Na ugye, Müllerné. Ezért kellett a Ferdinánd öfenségének megboldogulni.” Jaroslav Hašek: Švejk – Ez derék katona kalandjai a világháborúban, fordította Réz Ádám Cicero, é.n., 9.
- 22 „– Óberlajtnant úrnak jelentem alássan, én egyszer azt olvastam az újságban, hogy egy normális embernek átlag hatvan-hetvenezer hajszál kell hogy a fején legyen, és hogy a fekete haj ritkább szokott lenni, aminthogy azt sok példából láthatjuk. S kérlelhetetlenül tovább folytatta: – Aztán egy medikus azt mondta a „špirek” kávéházban, hogy a hajhullás valami lelki megrázkódtatástól van, ami még a gyermekágyban érte az embert. És most valami borzasztó dolog történt. A tar koponyájú úr felugrott, és ráordított Švejkre: – Marsch hinaus, Sie Schweinkerl – kilökte Švejket a folyosóra, s visszatérve a fülkébe egy kis meglepetést szerzett a főhadnagynak azáltal, hogy bemutatkozott neki. Egy kis tévedés történt. A tar koponyájú egyén nem Purkrábek úr volt, a Slavia bankból, hanem csupáncsak von Schwarzburg vezérőrnagy. A generálmajor ellenőrző körúton járt a helyőrségek között, civilben, s most éppen Budějovicét akarta meglepni.” Jaroslav Hašek: Švejk – Ez derék katona kalandjai a világháborúban, fordította Réz Ádám Cicero, é.n., 217–218,
- 23 – Jó napot, Petrovics vagyok. Kérem, főhadnagy úr, merre van itt a legénységi hálóterem? – Ugyanis – folytatta Vanek úr vidáman, és az ezredes egyik kiténtetését nézegette, két ujjá között – nem ismerem a járást. Pardon... – Ezt azért tette hozzá, mert véletlenül leszakította az I. osztályú Sasrendet.” (A tizenégykarátos autó)
- 24 Csak egy jó van ott – magyarázta Levin –, hogy sehol sincsenek olyan fehér húsú teknősbékek. Hasonló állapotok vannak északon a vadhússal. A kilencvenes évek végén főztem egy őzgerincet zöldségghasával, fokhagymásan... Ezt én úgy csináltam, hogy egy jó fél kiló szalonnát nyárson kiolvasztok a sült felett. ... Itt hónapok

- óta senki sem evett egy jó falatot. Ne csodáljuk hát, ha kissé mogorva emberek voltak együtt. (A három testőr Afrikában)
- 25 Nevetve mondta Potriennek, hogy ő csak a hetvenegyes ruhájában jár, de nem katona. Potrien is nevetett, és azt mondta:
- Hiába tettei bolondnak magát. Vasra vere-tem, ha ezt kezdi.
 - Én normális vagyok! – tajtékzott Hopkins.
 - Azt nem mondtam, de nem is bolond. Esetleg hülye, mert különben más mesével próbálkozna.
 - Sohasem voltam katona! A hetvenegyes ruhát a szekérről loptam.
 - Az őrmester kinevette.
 - Ilyen ostobaságokkal még nem próbálkozott senki! Azt hiszi, nem emlékszem erre a buldogképére? Fiúk! Hányan ismeritek ezt az alakot? (A három testőr Afrikában, <http://mek.oszk.hu/01200/01268/01268.htm>)
- 26 A magyar irodalom története III. Szegedy-Maszák Mihály, Gondolat Kiadó, 32. fejezet http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch32.html
- 27 Kertész Imre: Sorstalanság <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000742&secId=0000068432>
- 28 Senki Alfonzról csak annyit, hogy a világ valamennyi államából örök időkre kiutasították, és így már régóta csak a legnagyobb titokban tartózkodhatott a földön. Főként éjszaka. Tusko szerint dán volt, egy guatemalai méregkeverő esküdött rá, hogy spanyol, ő maga büszkén vallotta, hogy „szülőföld nélküli”, mert egy bennszülött kenuban jött a világra Colombo közelében, és szüleitől valamennyi környező állam megtagadta a gyermek anyakönyvezését. Egy örmény gőzösön keresztelték, de ez az állam időközben megszűnt. Rendőrségi szakértők szerint közigazgatási úton egy másik bolygóra kellene továbbítani.
- 29 Mihail Bahtyin: A szó művészete és a népi neveléskultúra (Rabelais és Gogol). In: Uő=A szó esztétikája. Bp., Gondolat. 1976. 356.
- 30 Rejtő Jenő: Bedekker csavargók számára; sajtó alá rend., szerk., előszó, utószó, jegyzetek Varga Katalin; Szukits, Szeged, 2003, 14. old., <http://docplayer.hu/2637108-P-howard-rejto-jeno-bedekker-csavargok-szamara.html>
- 31 Kertész Imre: Sorstalanság <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000742&secId=0000068432>
- 32 Rejtő Jenő: Légió!; in: Ujság, 1933. aug. 6., 2-3. old. Utánközlés: Rejtő Jenő: Az utolsó szó jogán; vál., s. a. r. Révai Gyula, Magvető, Bp., 1967, 159. old. Elérhető itt: <http://mek.oszk.hu/01000/01045/01045.htm>
- 33 Pizkos Fred közbelép <http://mek.oszk.hu/01000/01038/01038.htm>
- 34 Pizkos Fred, a kapitány, <http://mek.oszk.hu/01000/01064/01064.htm>
- 35 Kemény István megnyitóbeszéde a PIM Rejtő Jenő kiállításán, <http://epa.oszk.hu/00700/00777/00006/pdf/00006.pdf>
- 36 A három testőr Afrikában <http://mek.oszk.hu/01200/01268/01268.htm>
- 37 Bárdos Pál idézi Tokajit, 1989, 56

Horváth Csaba: kritikus, irodalomtörténész. Kutatási területe a regényelmélet és a kortárs magyar irodalom. Háy Jánosról írt monográfiája a Kalligram „Tegnap és ma” sorozatában jelent meg.